O'QUVCHILARNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA TOLERANTLIKNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

Ilxamova Diana Ikromovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch
davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

- **Annotatsiya:**Maqolada o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlari (temperament tipi, o'z-o'zini baholash, emotsional intellekt, nazorat lokusi, ekstraversiya-neyrotizm) bilan tolerantlik darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalasi tadqiq etilgan. Tadqiqot umumta'lim maktablarining 9–11-sinf o'quvchilaridan iborat 110 nafar respondent ishtirokida o'tkazilgan. Ma'lumotlar IBM SPSS Statistics dasturida Pirson korrelyatsiya tahlili, bir omilli dispersion tahlil (ANOVA) va mustaqil namunalar uchun Styudent t-mezoni yordamida qayta ishlangan. Natijalar shuni ko'rsatdiki, empatiya saviyasi (r=0,57), emotsional intellekt (r=0,49) va ichki nazorat lokusi (r=0,44) tolerantlik bilan eng kuchli ijobiy bog'liqlikka ega, neyrotizm esa salbiy bog'liqlikni namoyon etadi (r=-0,38). Temperament tiplari bo'yicha tolerantlik ko'rsatkichlarida statistik jihatdan ahamiyatli farqlar aniqlandi (F=6,84; p<0,001).

Kalit so'zlar: individual-psixologik xususiyatlar, tolerantlik, temperament, emotsional intellekt, o'z-o'zini baholash, nazorat lokusi, korrelyatsion tahlil, SPSS.

THE INTERRELATION BETWEEN STUDENTS' INDIVIDUAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS AND TOLERANCE

- **Abstract:**The article examines the relationship between students' individual-psychological characteristics (temperament type, self-esteem, emotional intelligence, locus of control, extraversion-neuroticism) and their level of tolerance. Following the IMRAD structure, the study was conducted among 110 secondary-school students (grades 9–11). Data were processed in IBM SPSS Statistics using Pearson correlation analysis, one-way ANOVA, and independent-samples t-test. The results show that empathy (r=0.57), emotional intelligence (r=0.49) and internal

locus of control (r=0.44) have the strongest positive associations with tolerance, whereas neuroticism shows a negative association (r=-0.38). Statistically significant differences in tolerance were found across temperament types (F=6.84; p<0.001).

Keywords: individual-psychological characteristics, tolerance, temperament, emotional intelligence, self-esteem, locus of control, correlation analysis, SPSS.

KIRISH:O'smirlik davri shaxsning ijtimoiy-psixologik jihatdan intensiv shakllanish bosqichi bo'lib, bu davrda individual-psixologik xususiyatlar — temperament, xarakter, o'z-o'zini baholash, emotsional-irodaviy sohaning rivojlanish darajasi — shaxslararo munosabatlar uslubini, jumladan, boshqalarga nisbatan tolerant yoki intolerant munosabatni belgilovchi asosiy omillardan biriga aylanadi. Tolerantlikni faqat tashqi, ijtimoiy-tarbiyaviy ta'sir mahsuli sifatida emas, balki shaxsning ichki psixologik tuzilishi bilan chambarchas bog'liq hodisa sifatida o'rganish zamonaviy psixologiya fanida alohida dolzarblik kasb etmoqda.

Xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda (G.Olport, G.U.Soldatova, D.Golman, A.G.Asmolov, N.Egamberdiyeva) tolerantlikning shaxsiy determinantlari sifatida empatiya, emotsional barqarorlik, o'z-o'ziga va boshqalarga ishonch, nazorat lokusi kabi xususiyatlar ko'rsatib o'tilgan. D.Golmanning emotsional intellekt nazariyasiga ko'ra, o'z his-tuyg'ularini va boshqalarning holatini anglash qobiliyati yuqori bo'lgan shaxslar ziddiyatli vaziyatlarda ko'proq bag'rikenglik namoyon qiladi. Shu bilan birga, individual-psixologik xususiyatlar bilan tolerantlik o'rtasidagi bog'liqlikni miqdoriy, statistik jihatdan asoslangan tarzda tekshirishga bag'ishlangan ishlar, xususan, mahalliy sharoitda, hamon yetarli emas.

Tadqiqot muammosi: o'quvchilarning qanday individual-psixologik xususiyatlari tolerantlik darajasi bilan eng kuchli statistik bog'liqlikka ega va bu bog'liqlikning yo'nalishi (ijobiy yoki salbiy) qanday tavsiflanadi?

Tadqiqotning maqsadi — o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlari bilan tolerantlik darajasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni nazariy asoslash va empirik-statistik tekshirishdan iborat.

Vazifalar:

1.tolerantlikning shaxsiy-psixologik determinantlari bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;

2.temperament, o'z-o'zini baholash, emotsional intellekt va nazorat lokusini diagnostika qiluvchi metodikalarni tanlash;

3.individual-psixologik xususiyatlar bilan tolerantlik ko'rsatkichlari o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlikni SPSS dasturida statistik tahlil qilish;

4.olingan natijalar asosida amaliy-psixologik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot gipotezasi: o'quvchilarning emotsional intellekt, empatiya va ichki nazorat lokusi ko'rsatkichlari yuqori bo'lgan taqdirda ularning tolerantlik darajasi ham statistik jihatdan ahamiyatli darajada yuqori bo'ladi; neyrotizm darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilarda esa tolerantlik darajasi past bo'ladi.

METODOLOGIYA (TADQIQOT MATERIALLARI VA USULLARI)

Tadqiqotda umumta'lim maktablarining 9–11-sinflarida o'qiydigan 110 nafar o'quvchi (15–17 yosh) ishtirok etdi, ulardan 57 nafari (51,8%) qiz, 53 nafari (48,2%) o'g'il bola. Tanlanma tasodifiy klaster usulida shakllantirildi.

- Diagnostika vositalari:

1.G.Aysenkning shaxs xususiyatlari so'rovnomasi (EPI) — temperament tipi, ekstraversiya-introversiya va neyrotizm darajasini aniqlash uchun;

2.M.Rozenbergning o'z-o'zini baholash shkalasi;

3.N.Xollning emotsional intellektni aniqlash metodikasi (5 subshkala: emotsional ogohlik, o'z-o'zini boshqarish, o'z-o'zini motivatsiya qilish, empatiya, boshqalarning emotsiyalarini boshqarish);

4.J.Rotterning ichki/tashqi nazorat lokusini aniqlash so'rovnomasi;

5.G.U.Soldatovaning "Ekspress-tolerantlik indeksi" so'rovnomasi (integral ko'rsatkich va 4 komponent: kognitiv, emotsional, xulq-atvor, kommunikativ).

Barcha metodikalarning ichki muvofiqligi Kronbax alfa koeffitsienti orqali tekshirildi (α oralig'i 0,74–0,88), bu ularni tadqiqotda qo'llash uchun yetarli darajada ishonchli deb topishga asos berdi.

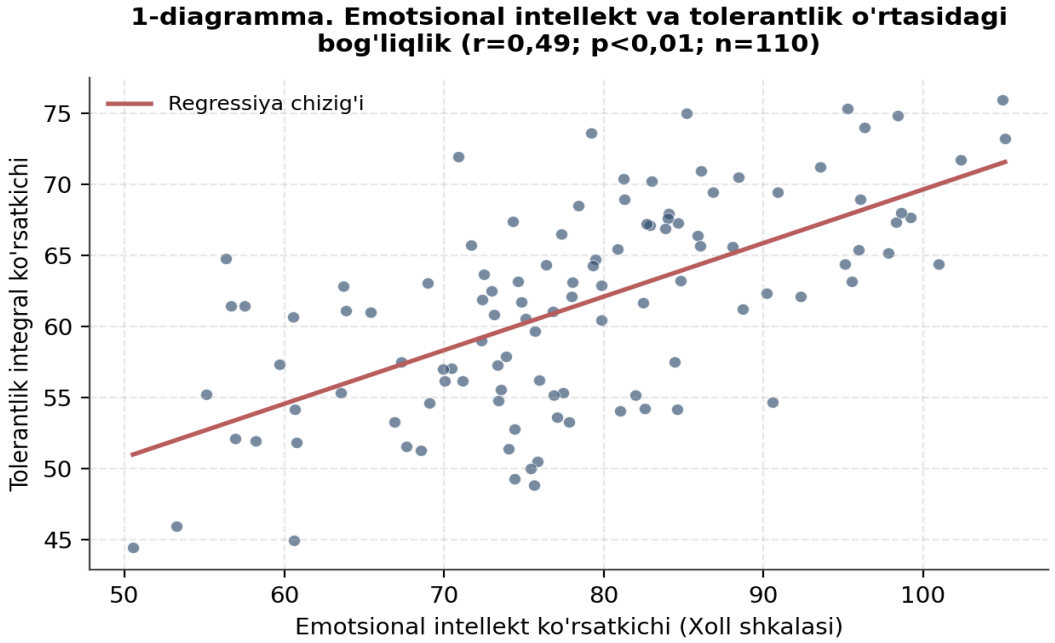
- Statistik tahlil: Ma'lumotlar IBM SPSS Statistics 26 dasturida qayta ishlandi. Qo'llanilgan usullar: tavsiflovchi statistika, Kolmogorov–Smirnov normal taqsimot mezoni, Pirson korrelyatsiya tahlili (individual-psixologik xususiyatlar va tolerantlik o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun), bir omilli dispersion tahlil — ANOVA (temperament guruhlari bo'yicha tolerantlikni taqqoslash uchun, Tyuki post-hoc mezoni bilan), mustaqil namunalar uchun Styudent t-mezoni (nazorat lokusi guruhlari bo'yicha taqqoslash uchun) va bosqichma-bosqich ko'p omilli regressiya tahlili (tolerantlikning eng kuchli prediktorlarini aniqlash uchun). Statistik ahamiyatlilik darajasi $p<0,05$ sifatida qabul qilindi.

NATIJALAR: Tavsiflovchi statistika natijalariga ko'ra, respondentlarning tolerantlik integral ko'rsatkichi o'rtacha 61,8 ballni tashkil etdi (SD=12,4), bu ko'rsatkich shkalaningo'rta-yuqori diapazoniga to'g'ri keladi (1-jadval). Kolmogorov–Smirnov mezoni asosiy o'zgaruvchilarning normal taqsimotga yaqinligini tasdiqladi ($p>0,05$), bu parametrik statistik usullarni qo'llash imkonini berdi.

1-jadval. Asosiy o'zgaruvchilarning tavsiflovchi statistikasi (n=110)

O'zgaruvchi	M	SD	Min	Maks
Tolerantlik integral ko'rsatkichi	61,8	12,4	31	92
Emotsional intellekt (umumiy)	78,2	12,1	46	108
O'z-o'zini baholash (Rozenberg)	24,6	5,3	10	34
Neyrotizm (EPI)	12,7	4,8	2	23
Ekstraversiya (EPI)	13,4	4,2	3	22

Emotsional intellekt bilan tolerantlik integral ko'rsatkichi o'rtasida o'rtacha kuchdagi ijobiy va statistik jihatdan yuqori ishonchli bog'liqlik aniqlandi (r=0,49; p<0,01) (1-diagramma).

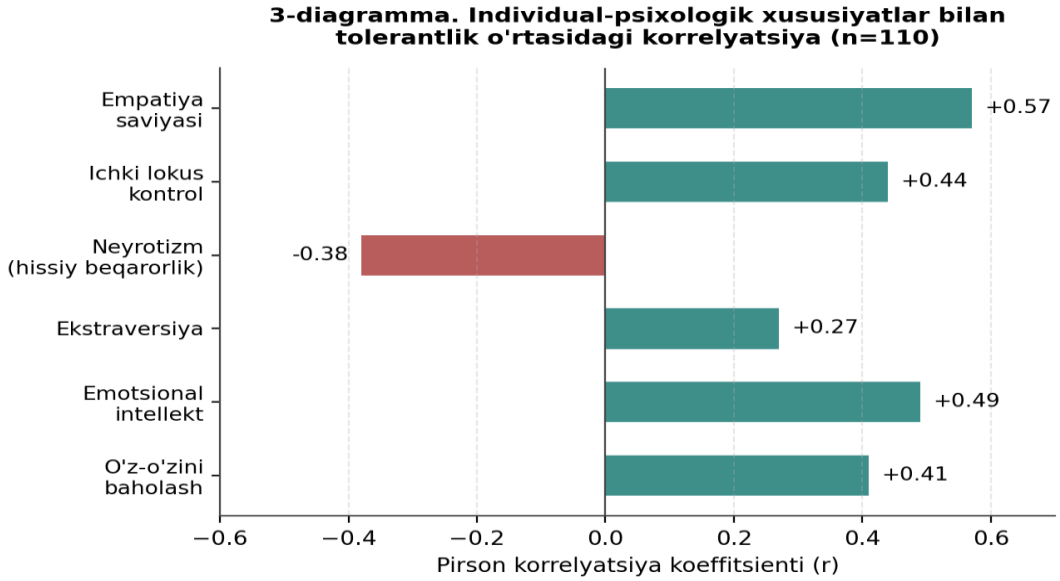
1-diagramma. Emotsional intellekt va tolerantlik o'rtasidagi bog'liqlik (r=0,49; p<0,01)

Individual-psixologik xususiyatlarning barchasi bo'yicha o'tkazilgan korrelyatsion tahlil natijalari 2-jadval va 3-diagrammada keltirilgan. Eng kuchli ijobiy bog'liqlik empatiya saviyasi bilan (r=0,57), so'ngra ichki nazorat lokusi (r=0,44) va emotsional intellekt (r=0,49) bilan qayd etildi. Neyrotizm ko'rsatkichi tolerantlik bilan salbiy bog'liqlikka ega ekanligi aniqlandi (r=-0,38), ya'ni hissiy beqarorlik darajasi yuqori o'quvchilarda tolerantlik darajasi pastroq bo'ladi.

2-jadval. Individual-psixologik xususiyatlar bilan tolerantlik o'rtasidagi korrelyatsiya (Pirson r)

Individual-psixologik xususiyat	Pirson r	p-qiymat
Empatiya saviyasi	0,57	p<0,01
Ichki nazorat lokusi	0,44	p<0,01

Individual-psixologik xususiyat	Pirson r	p-qiymat
Emotsional intellekt (umumiy)	0,49	p<0,01
O'z-o'zini baholash	0,41	p<0,01
Ekstraversiya	0,27	p<0,01
Neyrotizm	-0,38	p<0,01

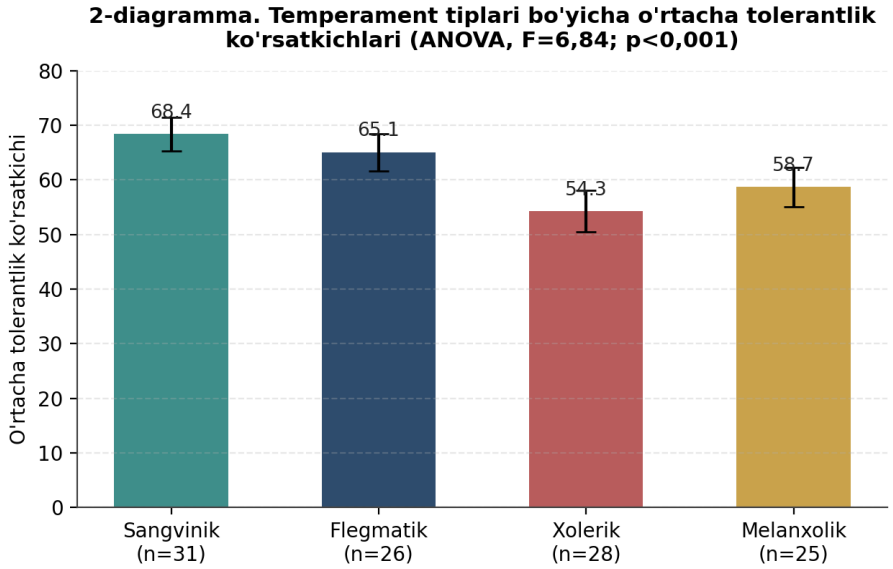

3-diagramma. Individual-psixologik xususiyatlar bilan tolerantlik o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsientlari

Temperament tiplari bo'yicha o'tkazilgan bir omilli dispersion tahlil (ANOVA) guruhlar o'rtasida tolerantlik ko'rsatkichi bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjudligini ko'rsatdi (F=6,84; df=3,106; p<0,001) (3-jadval, 2-diagramma). Tyuki post-hoc tahlili sangvinik va flegmatik temperament egalarining tolerantlik ko'rsatkichlari xolerik temperament egalarinikidan sezilarli darajada yuqori ekanligini aniqladi (p<0,01).

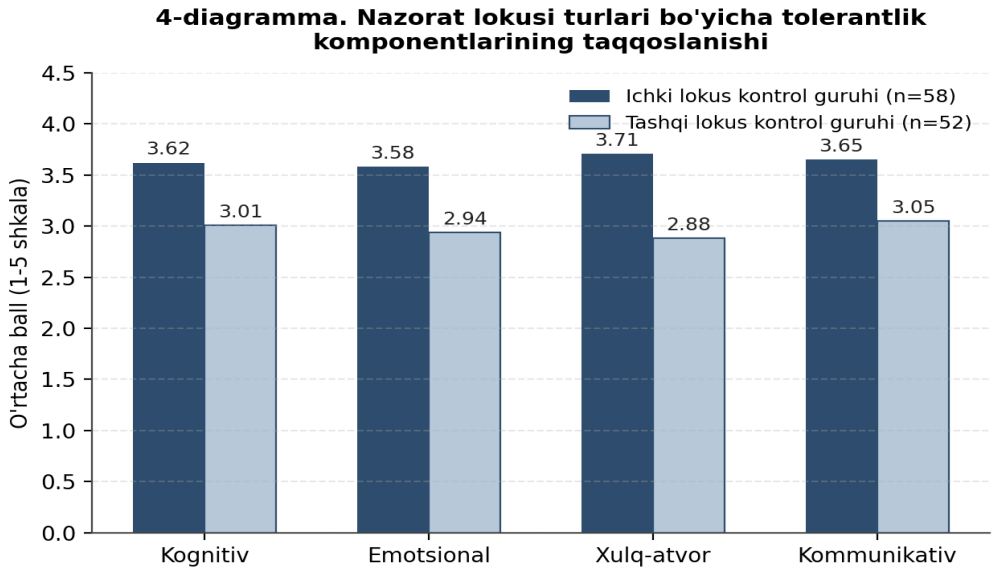
3-jadval. Bir omilli dispersion tahlil (ANOVA) natijalari — temperament guruhlari bo'yicha tolerantlik

Manba	Kvadratlar yig'indisi	df	O'rtacha kvadrat	F	p
Guruhlararo (temperament)	1842,6	3	614,2	6,84	p<0,001
Guruh ichida (xato)	9512,3	106	89,7	—	—
Jami	11354,9	109	—	—	—

2-diagramma. Temperament tiplari bo'yicha o'rtacha tolerantlik ko'rsatkichlari

Nazorat lokusi bo'yicha guruhlar taqqoslanganda (ichki lokus, n=58 va tashqi lokus, n=52), ichki nazorat lokusiga ega o'quvchilarda tolerantlikning barcha to'rtta komponenti bo'yicha yuqoriroq ko'rsatkichlar aniqlandi, farq statistik jihatdan ahamiyatli edi (t=5,12; df=108; p<0,001) (4-diagramma).

4-diagramma. Nazorat lokusi turlari bo'yicha tolerantlik komponentlarining taqqoslanishi

Bosqichma-bosqich ko'p omilli regressiya tahlili natijalariga ko'ra, tolerantlik darajasining eng kuchli prediktorlari — empatiya saviyasi (β=0,34; p<0,001), ichki nazorat lokusi (β=0,24; p=0,005), neyrotizm (β=-0,21; p=0,013) va emotsional intellekt (β=0,19; p=0,029) bo'lib chiqdi. Model umumiy tarzda tolerantlik dispersiyasining 39%ini tushuntiradi (R^2=0,39; F=16,7; p<0,001) (4-jadval).

4-jadval. Ko'p omilli regressiya tahlili natijalari (bog'liq o'zgaruvchi tolerantlik integral ko'rsatkichi)

Prediktor	β (standartlashgan)	t	p-qiymat
Empatiya saviyasi	0,34	4,12	p<0,001
Ichki nazorat lokusi	0,24	2,87	p=0,005
Neyrotizm	-0,21	-2,54	p=0,013
Emotsional intellekt (umumiy)	0,19	2,21	p=0,029

MUHOKAMA: Olingan natijalar tadqiqot gipotezasini asosan tasdiqladi: emotsional intellekt, empatiya va ichki nazorat lokusi yuqori bo'lgan o'quvchilarda tolerantlik darajasi ham yuqori bo'ldi, neyrotizm esa tolerantlik bilan salbiy bog'liqlikni namoyon etdi. Bu natija D.Golmanning emotsional intellekt nazariyasi bilan uyg'unlashadi: o'z his-tuyg'ularini anglash va boshqarish qobiliyati yuqori bo'lgan shaxslar ziddiyatli va notanish vaziyatlarda kamroq himoya reaksiyasi (stereotiplashtirish, rad etish) namoyon qiladi.Empatiyaning eng kuchli prediktor sifatida chiqishi (β=0,34) tolerantlikning emotsional-empatik tabiatini tasdiqlaydi — boshqa insonning holatini his qilish qobiliyati uning "boshqacha"ligini qabul qilishning psixologik asosini tashkil etadi. Bu xulosa G.U.Soldatovaning tolerantlik strukturasida empatiyaning markaziy o'rin tutishi haqidagi qarashlari bilan mos keladi.Ichki nazorat lokusining ijobiy bog'liqligi shuni ko'rsatadiki, o'z hayotidagi voqealarni o'zi nazorat qila oladigan, mas'uliyatni o'z zimmasiga oladigan o'quvchilar boshqalarning farqli fikr va xatti-harakatlariga nisbatan ham bardoshliroq, tanqidiy-konstruktiv munosabatda bo'ladi, tashqi lokusga ega shaxslar esa ko'pincha "begona"ni tahdid sifatida qabul qilishga moyil bo'lishi mumkin.Temperament bo'yicha aniqlangan farqlar (sangvinik va flegmatik guruhlarning xolerikdan ustunligi) temperamentning o'zi tolerantlikni bevosita belgilamasligini, balki hissiy qo'zg'aluvchanlik va o'z-o'zini boshqarish xususiyatlari orqali bilvosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi — bu xulosa regressiya tahlilida neyrotizmning mustaqil salbiy prediktor sifatida chiqishi bilan ham tasdiqlanadi.Tadqiqotning cheklovi sifatida uning kesim (bir martalik o'lchov) dizaynda o'tkazilganligini, shu sababli aniqlangan bog'liqliklarni sabab-oqibat munosabati sifatida emas, balki assotsiativ bog'liqlik sifatida talqin qilish lozimligini ta'kidlash zarur. Kelgusi tadqiqotlarda longitud dizayn va eksperimental aralashuv orqali sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashtirish tavsiya etiladi.

XULOSA: Tadqiqot natijalari o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlari bilan tolerantlik darajasi o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli o'zaro bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi. Xususan, empatiya, emotsional intellekt va ichki nazorat lokusi tolerantlikning eng kuchli ijobiy prediktorlari, neyrotizm esa salbiy prediktor sifatida aniqlandi. Temperament tiplari kesimida ham tolerantlik ko'rsatkichlarida ahamiyatli farqlar mavjudligi ko'rsatildi.

Amaliy tavsiyalar:

1.maktab psixologik xizmati faoliyatida o'quvchilarning emotsional intellekti va empatiya qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashg'ulotlarni joriy etish;

2.hissiy beqarorlik (yuqori neyrotizm) darajasi aniqlangan o'quvchilar bilan individual psixologik-korreksion ishlarni tashkil etish;

3.o'quvchilarda ichki nazorat lokusini rivojlantiruvchi pedagogik strategiyalarni (mas'uliyatni oshirish, tanlov erkinligini ta'minlash) qo'llash;

4.xolerik temperament egalari bilan ishlashda o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratish;

5.tolerantlikni rivojlantirish dasturlarini shaxsning individual-psixologik profiliga moslashtirilgan (differensial) tarzda tashkil etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1.Soldatova G.U. Psixologiya tolerantnosti: mohiyati, diagnostikasi, rivojlantirish yo'llari. — Moskva: Smysl, 2018.

2.Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. — New York: Bantam Books, 1995.

3.Eysenck H.J., Eysenck S.B.G. Manual of the Eysenck Personality Inventory. — London: Hodder & Stoughton, 1975.

4.Rotter J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement // Psychological Monographs. — 1966. — Vol. 80. — P. 1–28.

5.Egamberdiyeva N.M. O'smirlarda tolerant munosabatlarni shakllantirishning psixologik mexanizmlari. — Toshkent: Fan, 2020.

6.Асмолов А.Г. Толерантность: от утопии к реальности // На пути к толерантному сознанию. — Москва: Смысл, 2000. — С. 4–7.

7.Field A. Discovering Statistics Using IBM SPSS Statistics. 5th ed. — London: SAGE Publications, 2018.

8.Rozenberg M. Society and the Adolescent Self-Image. — Princeton: Princeton University Press, 1965.